SAMVAD E-JOURNAL
ISSN (Online) :2583-8334
(International Peer-Reviewed Refereed Journal)
Volume 4, Issue-1, January to March : 2026
Published by Rangmati Publication http://www.rangmatipublication.com/

ભારતીય ઐતિહાસિક પરંપરાનું સૌરાષ્ટ્રમાં સંરક્ષણ અને દસ્તાવેજીકરણ

ડૉ. દિવ્યજીતસિંહ . એલ . ગોહિલ
આસિ.પ્રોફેસર, ઇતિહાસ વિભાગ,શ્રી મારુતિ વિદ્યામંદિર ગ્રૂપ ઓફ કોલેજીસ,મ.કૃ. ભાવનગર યુનિવર્સિટી,ભાવનગર.

પ્રસ્તાવના

સૌરાષ્ટ્રનો દ્વીપકલ્પ ભારતીય સાંસ્કૃતિક અને ઐતિહાસિક નકશા પર એક અનોખું સ્થાન ધરાવે છે. પશ્ચિમ ભારતના દરિયાકાંઠે વસેલો આ પ્રદેશ સદીઓથી હિંદુ, જૈન અને શૈવ પરંપરાઓનું વાઈબ્રન્ટ કેન્દ્ર રહ્યો છે. સૌરાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ માત્ર રાજકીય પરિવર્તનોની ગાથા નથી, પરંતુ તે ભૌગોલિકતા, પૌરાણિક કથા અને ધાર્મિક વિધિઓના ઊંડા જોડાણનું પ્રતિબિંબ છે, જે તેને ભારતીય સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમાં એક વિશિષ્ટ આધ્યાત્મિક ભૂદ્રશ્ય બનાવે છે. સોમનાથ, દ્વારકા અને પાલીતાણા જેવા પવિત્ર સ્થળોથી સમૃદ્ધ આ પ્રદેશમાં ઐતિહાસિક પરંપરાનું સંરક્ષણ અને દસ્તાવેજીકરણ એ માત્ર ભૂતકાળને જીવંત રાખવાનો પ્રયાસ નથી, પરંતુ તે વર્તમાન અને ભાવિ પેઢીઓ માટે શહેરી ઓળખને મજબૂત કરવાનું એક સાધન છે. સૌરાષ્ટ્રનું સ્થાપત્ય લેન્ડસ્કેપ ધાર્મિક ભક્તિ, પ્રાદેશિક કારીગરી અને રાજકીય વારસાના સંગમનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે, જેમાં પ્રાચીન વાવ, ગુફા મંદિરોથી લઈને કિલ્લાબંધીવાળા મહેલોનો સમાવેશ થાય છે.

શિલાલેખીય પરંપરા અને પ્રાચીન દસ્તાવેજીકરણ

સૌરાષ્ટ્રમાં ઐતિહાસિક પરંપરાના દસ્તાવેજીકરણનો સૌથી પ્રારંભિક અને મજબૂત પુરાવો શિલાલેખો અને અભિલેખો દ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે. જૂનાગઢ પાસે ગિરનારની તળેટીમાં આવેલો અશોકનો શિલાલેખ એ ભારતીય ઇતિહાસના સૌથી મહત્ત્વપૂર્ણ દસ્તાવેજોમાંનો એક છે. મૌર્ય સમ્રાટ અશોકના શાસનકાળ (ઈ.સ. પૂર્વે 272 થી 231) દરમિયાન કોતરાયેલા આ લેખમાં બૌદ્ધ ધર્મના પ્રસાર અને સામાજિક નૈતિકતાના નિયમોનો ઉલ્લેખ છે. જેમ્સ પ્રિન્સેપે ઈ.સ.1837માં પ્રથમ વખત આ અશોકન લેખ ઉકેલ્યા હતા, જેણે ભારતના પ્રાચીન ઇતિહાસને સમજવાની નવી દિશા ખોલી આપી હતી. આ શિલાલેખો માત્ર ધાર્મિક પ્રચાર નથી, પરંતુ તે વહીવટ, વિશ્વાસ અને આંતરરાષ્ટ્રીય બાબતો પરના સરકારી આદેશો છે.

શિલાલેખોનું મહત્ત્વ માત્ર મૌર્ય કાળ પૂરતું મર્યાદિત નથી. અશોકના લેખની બાજુમાં જ રુદ્રદામનનો જૂનાગઢ શિલાલેખ (ઈ.સ. 150) જોવા મળે છે, જે શુદ્ધ સંસ્કૃતનો પ્રારંભિક નમૂનો માનવામાં આવે છે. આ લેખમાં ગિરનાર પાસે આવેલા સુદર્શન તળાવના બંધના સમારકામનો ઇતિહાસ આલેખવામાં આવ્યો છે, જે ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યના સમયમાં બંધાયો હતો. ત્યારબાદ સ્કંદગુપ્તના સમયમાં (ઈ.સ. 457) ફરીથી આ બંધ તૂટતા તેના સમારકામની વિગતો પણ આ જ ખડક પર કંડારવામાં આવી છે. આ પરંપરા દર્શાવે છે કે સૌરાષ્ટ્રમાં જાહેર બાંધકામો અને ઐતિહાસિક ઘટનાઓના દસ્તાવેજીકરણની પ્રક્રિયા 700 વર્ષથી વધુ સમય સુધી એક જ સ્થળે સતત ચાલતી રહી હતી.

મૈત્રક યુગ અને તામ્રપત્રોનું મહત્વ

ગુપ્ત સામ્રાજ્યના પતન પછી સૌરાષ્ટ્રમાં મૈત્રક વંશનો ઉદય થયો, જેણે વલભીને પોતાની રાજધાની બનાવી. મૈત્રક શાસકો દ્વારા જારી કરવામાં આવેલા તામ્રપત્રો સૌરાષ્ટ્રના ઇતિહાસના પુનઃનિર્માણ માટે અનિવાર્ય સ્ત્રોત છે. આ તામ્રપત્રો કાયદેસરના દસ્તાવેજો હતા, જે સામાન્ય રીતે બે પ્લેટો પર કોતરાયેલા હતા અને તેને રિંગ અને શાહી મહોરથી જોડવામાં આવ્યા હતા. મૈત્રક મહોર પર આડા પડેલા બળદ (નંદી)નું ચિત્ર જોવા મળે છે, જે તેમના શૈવ ધર્મ પ્રત્યેના ઝુકાવને સૂચવે છે.

આ દસ્તાવેજોમાં શાસકની વંશાવળી, દાનમાં આપવામાં આવેલી જમીનની વિગતો અને જે વ્યક્તિ (બ્રાહ્મણ અથવા સંસ્થા)ને દાન આપવામાં આવ્યું હોય તેની માહિતી હોય છે. વિરડી તામ્રપત્ર (ઈ.સ. 616) જે ખરગ્રહ-I ના સમયનું છે, તે સાબિત કરે છે કે મૈત્રકોનું સામ્રાજ્ય ઉજ્જૈન સુધી વિસ્તરેલું હતું. વલભી વિદ્યાપીઠની સ્થાપના પણ આ જ સમયગાળામાં થઈ હતી, જે નાલંદાની સમકક્ષ ગણાતી હતી. યુઆન શ્વાંગ જેવા ચીની મુસાફરોએ વલભીની સમૃદ્ધિ અને ત્યાંના બૌદ્ધ વિહારોની મુલાકાત લીધી હોવાના પુરાવા પણ મળે છે. આ રીતે, તામ્રપત્રો દ્વારા કરવામાં આવેલું દસ્તાવેજીકરણ સૌરાષ્ટ્રની સામાજિક, આર્થિક અને ધાર્મિક સ્થિતિને સમજવામાં પાયારૂપ ભૂમિકા ભજવે છે.

સંગ્રહાલય અને વારસાનું સંરક્ષણ

સૌરાષ્ટ્રમાં ઐતિહાસિક વસ્તુઓના ભૌતિક સંરક્ષણની શરૂઆત 19મી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં થઈ હતી. રજવાડાઓના સમયમાં શરૂ થયેલી આ સંગ્રહાલય ચળવળ પાછળનો હેતુ પ્રાદેશિક સંસ્કૃતિને જાળવી રાખવાનો હતો.ગુજરાતમાં પ્રથમ મ્યુઝિયમની સ્થાપના ઈ.સ. 1877માં ભુજમાં થઈ હતી, જે બાદ સૌરાષ્ટ્રના રજવાડાઓએ પણ આ દિશામાં પગલાં ભર્યા. ભાવનગરમાં ઈ.સ.1882માં બાર્ટન મ્યુઝિયમ અને રાજકોટમાં ઈ.સ.1888માં વોટસન મ્યુઝિયમની સ્થાપના કરવામાં આવી.

વોટસન મ્યુઝિયમ, જે રાજકોટના જ્યુબિલી ગાર્ડનમાં આવેલું છે, તે જાડેજા રાજપૂત વંશના અવશેષો અને સૌરાષ્ટ્રના સાંસ્કૃતિક વારસાનું જતન કરે છે. આ મ્યુઝિયમમાં હડપ્પીય સંસ્કૃતિના અવશેષો (લોથલ અને રંગપુરના ઉત્ખનનમાંથી મળેલા), પ્રાચીન સિક્કાઓ, મૂર્તિઓ, અને કાપડ ઉદ્યોગના નમૂનાઓ સંગ્રહિત છે. જૂનાગઢમાં આવેલું દરબાર હોલ મ્યુઝિયમ નવાબોના સમયના શસ્ત્રો, પાલખીઓ અને ચાંદીના સિંહાસનો માટે જાણીતું છે. આ સંસ્થાઓ માત્ર સંગ્રહસ્થાન નથી, પરંતુ તે શૈક્ષણિક અને સંશોધન પ્રવૃત્તિઓ માટેના જીવંત કેન્દ્રો છે.

લોકસાહિત્ય અને મૌખિક પરંપરાનું દસ્તાવેજીકરણ

સૌરાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ માત્ર પથ્થરો અને તાંબા પર જ નથી, પણ તે લોકોના કંઠમાં પણ જીવંત છે. લોકસાહિત્યના દસ્તાવેજીકરણમાં ઝવેરચંદ મેઘાણીનું પ્રદાન અજોડ છે. 'રાષ્ટ્રીય શાયર' તરીકે જાણીતા મેઘાણીએ ગામેગામ ફરીને ચારણો, ગઢવીઓ અને લોકકલાકારો પાસેથી વાર્તાઓ અને ગીતો એકત્ર કર્યા. તેમની કૃતિ 'સૌરાષ્ટ્રની રસધાર' ના પાંચ ભાગો સૌરાષ્ટ્રની શૌર્યગાથાઓ અને સામાજિક મૂલ્યોનું જીવંત દસ્તાવેજીકરણ પૂરું પાડે છે.

મેઘાણીએ 'સોરઠી બહારવટિયા', 'સોરઠી સંતો' અને 'કંકાવટી' જેવી કૃતિઓ દ્વારા સૌરાષ્ટ્રના અલિખિત ઇતિહાસને અક્ષરબદ્ધ કર્યો.તેમનું કાર્ય માત્ર સાહિત્યિક નથી, પરંતુ તે એક એન્થ્રોપોલોજિકલ અભ્યાસ છે જે પ્રાદેશિક ઓળખને જાળવી રાખવામાં મદદરૂપ થાય છે.મેઘાણીની આ મૌખિક પરંપરાના દસ્તાવેજીકરણના કારણે જ આજે આપણે મધ્યકાલીન સૌરાષ્ટ્રની નૈતિકતા, બલિદાન અને લોકજીવનને સમજી શકીએ છીએ.

અભિલેખાગાર અને વહીવટી દસ્તાવેજીકરણ

ગુજરાત રાજ્ય અભિલેખાગાર (Gujarat State Archives) સૌરાષ્ટ્રના રજવાડાઓના વહીવટી રેકોર્ડ્સના સંરક્ષણનું કાર્ય કરે છે. રાજકોટ, જૂનાગઢ, ભાવનગર અને જામનગર ખાતે આવેલા અભિલેખાગાર કચેરીઓમાં મોરબી, ગોંડલ, પોરબંદર અને અન્ય દેશી રાજ્યોના ગેઝેટ્સ, પત્રો અને અહેવાલો સંગ્રહિત છે. જૂનાગઢ કચેરી પાસે ઇ.સ.1948 થી 1956 દરમિયાનના સ્વતંત્ર સૌરાષ્ટ્ર રાજ્યના રેકોર્ડ્સ પણ ઉપલબ્ધ છે.

વર્તમાન સમયમાં આ દસ્તાવેજોનું ડિજિટાઈઝેશન કરવામાં આવી રહ્યું છે. અંદાજે 75% જેટલું કામ પૂર્ણ થઈ ગયું છે અને લાખોની સંખ્યામાં ફાઇલોને સ્કેન કરીને સુરક્ષિત રાખવામાં આવી છે. આ પ્રક્રિયા માટે 'જતન' (JATAN) સોફ્ટવેર અને 'અભિલેખ પટલ' જેવા ડિજિટલ પ્લેટફોર્મનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે, જેથી સંશોધકો ગમે ત્યાંથી આ માહિતી મેળવી શકે.આધુનિક સ્ટોરેજ સોલ્યુશન્સ દ્વારા અંદાજે 250 TB ડેટા સેન્ટ્રલાઇઝ કરવાની યોજના પણ અમલમાં છે.

પુરાતત્વીય ઉત્ખનન અને સામુદ્રિક વારસો

સૌરાષ્ટ્રનો દરિયાકાંઠો હજારો વર્ષોથી આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારનું કેન્દ્ર રહ્યો છે. પુરાતત્વીય ઉત્ખનન દ્વારા લોથલ, કુંતાસી અને બેટ દ્વારકા જેવા સ્થળોએથી હડપ્પીય સંસ્કૃતિના પુરાવાઓ મળ્યા છે. રાજકોટ જિલ્લાના કુંતાસી ખાતેથી હડપ્પા કાળની જેટી (Jetty) મળી આવી છે, જે પ્રાચીન સામુદ્રિક પ્રવૃત્તિઓનું સૂચક છે. નેશનલ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ ઓશનિયોગ્રાફી (NIO) દ્વારા દ્વારકા અને સોમનાથના દરિયામાં કરવામાં આવેલા સંશોધનોમાં પથ્થરના લંગર (Stone Anchors) અને ડૂબેલા સ્થાપત્યો મળી આવ્યા છે, જે સૂચવે છે કે આ સ્થળો પ્રાચીન બંદરો હતા.

આ સામુદ્રિક વારસાનું દસ્તાવેજીકરણ ફોટોગ્રામેટ્રી અને અંડરવોટર મેપિંગ દ્વારા કરવામાં આવે છે. દ્વારકા પાસે મળી આવેલા 20 થી વધુ પથ્થરના લંગરો એ વાતની પુષ્ટિ કરે છે કે આરબ વેપારીઓ પહેલા પણ અહીં સક્રિય દરિયાઈ વ્યવહાર હતો. આ સંશોધનો સૌરાષ્ટ્રના દરિયાઈ ઇતિહાસને વૈશ્વિક વેપાર સાથે જોડે છે.

આધુનિક સંરક્ષણ પદ્ધતિઓ અને પડકારો

આજે શહેરીકરણ અને આબોહવા પરિવર્તનના કારણે ઐતિહાસિક વારસો જોખમમાં છે. આ સમસ્યાના ઉકેલ માટે 'ડિજિટલ કન્ઝર્વેશન' (Digital Conservation) એક અસરકારક પદ્ધતિ તરીકે ઉભરી આવી છે. 3D GIS (Geographic Information Systems) ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ કરીને ગુજરાતના 508 જેટલા પુરાતત્વીય સ્થળોનું મેપિંગ કરવામાં આવ્યું છે. આ પદ્ધતિમાં જૂના ખોદકામ અહેવાલો અને ટ્રેન્ચ લેઆઉટના આધારે ડિજિટલ મોડલ્સ તૈયાર કરવામાં આવે છે.

બગસરા, કાનમેર અને ખીરસરા જેવા હડપ્પીય સ્થળોના કિલ્લેબંધી અને વર્કશોપના 3D મોડલ્સ SketchUp Pro અને ArcGIS જેવા સોફ્ટવેરની મદદથી બનાવવામાં આવ્યા છે. આ ટેકનોલોજી દ્વારા જો કોઈ સ્થળ ભૌતિક રીતે નષ્ટ પામે તો પણ તેનો ડેટા ભવિષ્ય માટે સુરક્ષિત રહે છે. જોકે, આ પ્રક્રિયામાં કુશળ માનવબળનો અભાવ અને સ્થાનિક સમુદાયની જાગૃતિનો અભાવ એ મોટા પડકારો છે.

સંશોધન અને શૈક્ષણિક પ્રદાન

સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીનો ઇતિહાસ વિભાગ 1969 થી આ ક્ષેત્રમાં સક્રિય છે.32 વિભાગ દ્વારા અત્યાર સુધીમાં 200 થી વધુ સંશોધન પત્રો અને 25 પુસ્તકો પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યા છે.32 શંભુપ્રસાદ દેસાઈ જેવા ઇતિહાસકારોએ 'સૌરાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ' અને 'અરેબિક એન્ડ પર્સિયન ઇન્સ્ક્રિપ્શન્સ ઓફ સૌરાષ્ટ્ર' જેવા ગ્રંથો દ્વારા શૈક્ષણિક દસ્તાવેજીકરણમાં મોટું યોગદાન આપ્યું છે.34 ગુજરાત ઇતિહાસ પરિષદ જેવી સંસ્થાઓ પણ સેમિનાર અને જર્નલ્સ દ્વારા નવા સંશોધનોને પ્રોત્સાહન આપે છે.

સૌરાષ્ટ્રમાં મહિલા શિક્ષણનો ઇતિહાસ, સત્યાગ્રહ આંદોલનો અને રજવાડાઓના વિલીનીકરણ જેવા વિષયો પર યુજીસી અને આઈસીએચઆર (ICHR) દ્વારા ભંડોળ પૂરું પાડવામાં આવેલા અનેક પ્રોજેક્ટ્સ પૂર્ણ થયા છે. આ શૈક્ષણિક પ્રયાસો ઐતિહાસિક પરંપરાના દસ્તાવેજીકરણને પદ્ધતિસરનું અને તાર્કિક બનાવે છે.

મૂલ્યાંકન

ભારતીય ઐતિહાસિક પરંપરાનું સૌરાષ્ટ્રમાં સંરક્ષણ અને દસ્તાવેજીકરણ એ એક બહુઆયામી પ્રક્રિયા છે. તે પ્રાચીન શિલાલેખોના ઉકેલથી શરૂ થઈને મેઘાણીના લોકસાહિત્ય અને આજના ડિજિટલ 3D મોડેલિંગ સુધી વિસ્તરેલી છે.સંગ્રહાલયો અને અભિલેખાગાર આ વારસાના રક્ષક છે, જ્યારે આધુનિક ટેકનોલોજી તેને સમયની મર્યાદાઓથી ઉપર લઈ જાય છે. સૌરાષ્ટ્રનો વારસો માત્ર ભૂતકાળની સ્મૃતિ નથી, પણ તે વર્તમાન ઓળખનું એક મહત્વનું અંગ છે. ટકાઉ વિકાસના લક્ષ્યો હાંસલ કરવા માટે આ સાંસ્કૃતિક વારસાને શહેરી આયોજનમાં સાંકળવો અને લોકોની ભાગીદારી વધારવી અનિવાર્ય છે.

સૌરાષ્ટ્રની આ ભવ્ય પરંપરાનું જતન એ માત્ર સરકારની જવાબદારી નથી, પરંતુ તે દરેક નાગરિકનું કર્તવ્ય છે, જેથી આવનારી પેઢીઓ પોતાની મૂળ ઓળખ સાથે જોડાયેલી રહી શકે.

સંદર્ભ સૂચિ

૧) દેસાઈ, એસ. એચ. સૌરાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ (૩જી આવૃત્તિ). રાજકોટ: પ્રવીણ પુસ્તક ભંડાર.૧૯૯૦

૨) દેસાઈ, એસ. એચ. . અરેબિક એન્ડ પર્શિયન ઇન્સ્ક્રિપ્શન્સ ઓફ સૌરાષ્ટ્ર. જૂનાગઢ.૧૯૮૦

૩) મેઘાણી, ઝેડ. કે. સૌરાષ્ટ્રની રસધાર (સંકલિત આવૃત્તિ). અમદાવાદ: ગુર્જર ગ્રંથ રત્ન કાર્યાલય.૧૯૯૭

૪) વરજી, કે. જે. એન્સિયન્ટ હિસ્ટ્રી ઓફ સૌરાષ્ટ્ર: બિંગ અ સ્ટડી ઓફ ધ મૈત્રકાસ ઓફ વલભી. મુંબઈ: કોંકણ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ આર્ટસ એન્ડ સાયન્સિસ.૧૯૫૨